

**В'ячеслав БАРАНОВ,**

викладач Фонтанської загальноосвітньої школи соціальної реабілітації, канд.  
філолог. наук, Одеська обл.

**Людмила ФІЛОНЕНКО,**

старший науковий співробітник лабораторії психології соціально  
дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г. С. Костюка  
НАПН України

**Валентина ЩЕРБИНА-ПРИЛУКА,**

молодший науковий співробітник лабораторії психології соціально  
дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г. С. Костюка  
НАПН України

*Ключові слова:*

*девіантна поведінка підлітків; загальноосвітня школа соціальної реабілітації;  
центр психолого-педагогічної корекції; самовиховна діяльність; соціальна  
реабілітація підлітків*

Організація та проведення профілактичної роботи, спрямованої на  
зниження рівня злочинності серед підлітків і молоді, є одним із  
соціально важливих завдань, які стоять перед органами управління  
освітою та педагогічними колективами навчальних закладів.  
Необхідно підвищувати ефективність індивідуальної корекційної  
роботи з педагогічно занедбаними підлітками, які скоювали  
протиправні дії, та забезпечувати їх належний психолого-  
педагогічний супровід

*Key words:*

*deviant behavior of adolescents; school social rehabilitation; center for  
psychological and pedagogical correction; social rehabilitation of adolescents*

Organization and preventive work aimed at reducing crime among adolescents and young people is one of the important social problems facing the education authorities and teaching staff of educational institutions. It is necessary to increase the efficiency of individual correctional work with pedagogically neglected adolescents who commit unlawful acts, and ensure their proper psychological and pedagogical support

## **РЕАДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ**

*Кожна людина — унікальна особистість, а не річ для маніпулювання.*

Володимир Зінченко

Проблему виховання і соціальної реабілітації підлітків, які скоїли злочини або правопорушення до віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і до яких застосовано примусові заходи виховного характеру в формі відправлення у загальноосвітню школу соціальної реабілітації (ЗОШСР), неодноразово розв'язували виключно в нормативно-правовій площині. Але розгляд проблем ЗОШСР лише в правовому полі не може забезпечити цілковитого дотримання усіх прав дитини без **розв'язання педагогічної проблеми**.

Для підлітків із девіантною поведінкою в її асоціально-кримінальних формах реабілітаційний процес має базуватися на основі **принципів гуманістичної педагогіки**. Це дає змогу створити об'єктивні засади для соціально-правового захисту підлітків в умовах ЗОШСР.

Підлітки із порушеною соціальною спрямованістю: особливості розвитку та реабілітації

Для більшості підлітків із порушеною соціальною спрямованістю характерною є орієнтація на:

особисте матеріальне благополуччя та дії із його забезпечення;  
життя за принципом «як хочеться»;  
самоствердження за будь-яку ціну.

Оскільки підлітки залишаються наодинці зі своїми проблемами, то **розв'язують їх в силу власних можливостей**, спираючись здебільшого на не найліпші зразки, через що часто потрапляють у складні життєві ситуації. Багато в чому підлітків до цього спонукає інформаційна структура сучасного суспільства, наприклад, пропаганда образу успішної людини через засоби масової інформації (рекламу, теле- та відеопродукцію, інтернет-середовище), подвійні суспільні цінності тощо. Недоліки сімейного та шкільного виховання підсилюють **соціальні чинники**:

негативний приклад дорослих;  
викривлені сімейні цінності;  
принади вулиці;  
вплив неформальних груп і лідерів.

Провокувати девіантну поведінку можуть соціально-економічні умови, сімейно-побутові відносини, соціально-культурне оточення і, звичайно ж, міжособистісні взаємини й спілкування, а також неправильні дії дорослих щодо підлітків: батьків, педагогів, які виявляють непослідовність у вимогах та зловживають своїми можливостями застосовувати санкції покарання і заохочення.

Середовищем прояву девіантної поведінки підлітків може бути що завгодно: вулиця, сім'я, навчальний колектив тощо. Насамперед у **всіх проступках виявляються**:

порушення морального ставлення до дійсності;  
спотворені уявлення підлітків про працю, навчання, людей і власну особистість.

Девіантна поведінка підлітків може бути зумовлена як критично загостреними проявами вікових особливостей, так і сформованим типом асоціальної поведінки, тому вони нерідко вкрай потребують того, щоб їм

кваліфіковано **допомогли подолати** власну неуважність, відволікання, незібраність, навіюваність, тривожність, нездатність довести розпочату справу до кінця і, навіть, сформовані впертість і негативізм. Тому під час організації діяльності та спілкування підлітків, під час виявлення та корекції об'єктивних детермінант їхньої поведінки як практичний психолог, так і педагог **мають відрізнати** прояви вікових особливостей від проявів девіантної поведінки, зневаги до соціальних еталонів. Помилки, яких дорослі припускаються щодо цього, зазвичай спричиняють різного роду конфлікти, опір з боку підлітків.

Девіантна поведінка підлітків вимагає інтегрального підходу до психолого-педагогічного супроводу з урахуванням особистісних, психологічних, соціальних чинників.

**Найбільш ефективним** щодо реадаптації підлітків є підхід, який реалізують через:

- збудження інтересу до творчого самовиявлення;
- розкриття потенційних можливостей і усвідомлення їх здійснення підлітками;
- підкріплення позитивно спрямованої мотивації;
- самоформування в особистості позитивних якостей нового порядку.

**У корекційній роботі ефективним** є застосування групового тренінгу з використанням індивідуальної роботи, оскільки не всі вихованці-учасники можуть розкритися на груповому занятті. Це можна пояснити:

- умовами ЗОШСР (закритий тип школи, всі вихованці — особи чоловічої статі);
- попереднім досвідом спілкування;
- тривалістю перебування в соціально дезадаптованому середовищі.

Доцільним є використання у корекційній роботі методів арт-терапії, що дають можливість визначити ефективність роботи та динаміку поведінки підлітків.

Корекція порушення форм соціальної поведінки можлива в ході спеціальної психолого-педагогічної програми, **спрямованої на зміну таких особистісних характеристик:**

самооцінки і самоствалення;  
оцінки перспектив життєвого шляху, професійного розвитку;  
комунікативності, агресивності та ціннісних орієнтирів поведінки;  
тривожності й упевненості.

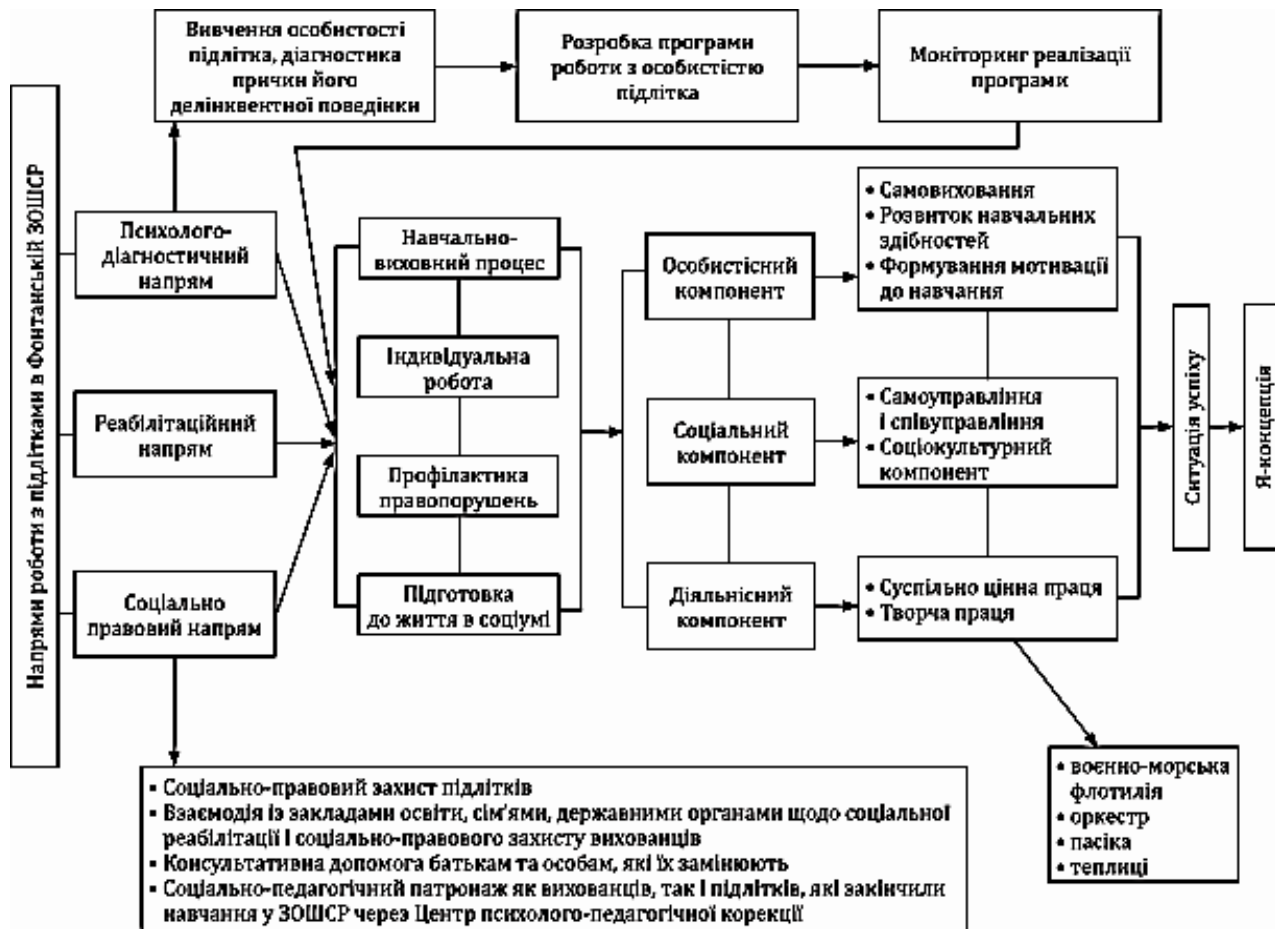
Зміна таких особистісних характеристик може призвести до зміни структури соціальної поведінки підлітків. У такому разі можлива психологічна корекція різних форм девіантної поведінки (зокрема, адиктивної та делінквентної) завдяки зміні цінностей, заданих зразків поведінки, системи самооцінювання (ставлення до себе, мотиваційних установок й особистісних станів).

#### Практика впровадження системи реадптації неповнолітніх у ЗОШСР

Фонтанська ЗОШСР із 1997 року бере участь у науково-дослідному експерименті, що ініційовано Міністерством освіти і науки України разом із Інститутом психології імені Г. С. Костюка, за темою «Система психологічної, медичної, педагогічної і соціальної реабілітації дітей та підлітків з девіантною та делінквентною поведінкою».

У ході експерименту апробовано новий тип соціально-реабілітаційного закладу — Центр психолого-педагогічної корекції для підлітків із різними формами девіантної поведінки. Цей інноваційний за своєю суттю заклад має на меті **соціальне виховання підлітка**. Загалом реабілітаційний процес є завершеним циклом соціально-правового та психолого-педагогічного супроводу підлітків — вихованців ЗОШСР, який представлено в *Схемі*.

#### **Система роботи з підлітками в Фонтанській ЗОШСР**



В основу системи соціальної реабілітації покладено роботу з особистістю кожного підлітка в напрямі **виховання соціальної компетентності та духовного розвитку**.

Необхідною умовою успішного виховання і розвитку особистості вихованців ЗОШСР є створення відповідного реабілітаційного середовища. **Основні домінанти, які формують реабілітаційне середовище, це:**

- позитивний морально-психологічний клімат, що передбачає здорові та позитивні взаємини між вихованцями, а також між вихованцями і дорослими;

відсутність у дитячому середовищі кримінальної субкультури і форм її проявів;

психологічна комфортність вихованців у навчально-виховному процесі;

різнобічна позитивна соціально цінна діяльність вихованців, під час організації якої враховують вікові особливості кожного підлітка, стан його здоров'я, розвиток, природні нахили та інтереси.

Після прибуття підлітка до Центру психолого-педагогічної корекції за спеціальними методиками здійснюють комплексне вивчення його особистості та проводять **діагностику причин делінквентної поведінки**. На базі результатів діагностики й комплексного вивчення створюють реабілітаційну програму, за якою здійснюють індивідуальну роботу з вихованцем. Системний моніторинг цієї програми й аналіз її ефективності розглядає шкільна медико-психолого-педагогічна комісія.

Активна позитивна **соціально цінна діяльність** підлітка є тією головною сферою, через яку здійснюється соціальне виховання.

Залучення вихованців ЗОШСР до активної позитивної діяльності в різних формах — від навчання до виробничої праці — забезпечує як їхнє соціальне становлення, так і психічний розвиток, одночасно здійснюючи взаємовплив одне на одне. У сфері позитивної соціальної діяльності для підлітків потрібно створити **«ситуацію успіху»**, де особистість може реалізувати себе й отримати позитивну соціальну оцінку. У цьому напрямі важливим засобом реабілітації є дитяча творчість. Для цього підлітків залучають до роботи в гуртках і студіях естетичної та технічної спрямованості.

**Процес творчої та активної діяльності** неможливий без соціальних контактів вихованців як у самій ЗОШСР, так і поза її межами. Ці соціальні контакти виступають у формі спілкування, яке збагачує підлітків — розширює їхній світогляд, формує комунікативну компетентність, надає необхідні соціокультурні навички. У результаті порушується соціальна ізоляція, а також зникають умови для її виникнення.

Подоланням значної навчальної занедбаності та, навіть, неграмотності є формування у підлітків **мотивації до навчання**, що є невід'ємною складовою їх соціалізації. Також здійснюється вивчення «соціалізувальних» навчальних предметів за авторськими програмами шкільних педагогів, метою яких є набуття вихованцями соціальних знань (наприклад, «Побут та економіка сім'ї», «Законодавство України та громадянська освіта»), яких вони були позбавлені через недоліки виховання в сім'ї чи в закладах, які її замінювали.

Разом із загальними психолого-педагогічними заходами щодо створення умов для соціального виховання підлітків з кожним вихованцем проводиться **індивідуальна робота**, яка враховує:

- соціальну занедбаність;
- життєвий досвід;
- особливості особистісного розвитку.

Одним із напрямів індивідуальної роботи є **стимуляція самовиховної діяльності** підлітків. В основі самовиховної діяльності — прагнення підлітка досягнути певного ступеня вихованості.

Застосування ступенів вихованості передбачає створення для вихованців певних **моральних і поведінкових нормативів**, яких вони повинні прагнути досягнути. Усіх вихованців поділяють відповідно до їхніх досягнень і виконання ними вимог, які відповідають певному ступеню. Що вищий ступінь — то вищі моральні та поведінкові вимоги до конкретного вихованця, то більше в нього пільг. Щоб користуватися цими пільгами, вихованець має досягнути певного рівня, а це вимагає від нього самоконтролю і систематичної роботи над собою. Облік позитивних вчинків здійснюється завдяки бальній системі — кожному рівню відповідає певна сума балів. Систематичний **свідомий самоконтроль і вимогливість до себе** із часом переходять у звичку, й орієнтація вихованця на позитивні вчинки переходить на підсвідомий рівень.



Проте **із закінченням ЗОШСР** підлітки й далі відчувають потребу в увазі та піклуванні близьких дорослих щодо соціальної адаптації (*див. Додаток*).

Педагогічні працівники ЗОШСР: особливості професійної діяльності

Складний реабілітаційний процес підлітків із девіантною поведінкою обумовлює специфічні форми роботи педагогів і висуває до останніх особливі вимоги. У реабілітаційній практиці фахівець змушений виконувати завдання, які вимагають чималих педагогічних та психологічних зусиль:

- засвоєння нових форм і методів викладання та виховання;
- пошук ефективних шляхів корекції та реабілітації вихованців;
- реалізування гуманістичної парадигми поряд із виправними заходами.

Педагогічні працівники страждають від **перенасиченості професійної діяльності стресогенними чинниками**:

- нестандартні педагогічні ситуації;
- надмірна емоційна напруженість професійної діяльності;
- підвищена відповідальність;
- складність роботи в режимному об'єкті;
- робота з психологічно важким контингентом;
- недостатня соціальна оцінка та низька оплата праці.

Дія численних емоціогенних чинників призводить до погіршення настрою та загального самопочуття, накопичення втоми, наростання невдоволеності. Ці показники характеризують **особливу напруженість роботи** в умовах ЗОШСР, що спричиняє фізичне та психологічне перевантаження, професійні кризи й стреси, зумовлює моральне і фізичне виснаження. У результаті цього розвивається синдром «професійного вигорання», який впливає на ефективність професійної діяльності, працездатність, загалом на життя педагогічних працівників, їхні психологічний та соматичний стани.

Також проблема загострюється недостатньою професійною підготовкою та занепадом морального виховання майбутніх педагогів. Сьогодні більшість педагогічних навчальних закладів не готують фахівців для роботи з

неповнолітніми групи ризику, які у віці 12–15 років не мають необхідних знань і навичок із самообслуговування — соціально дезадаптованими підлітками з девіантною поведінкою. Особливо незахищеними є педагогічні працівники в перші роки роботи в ЗОШСР. Багато з них уже на першому році починають «вигорати»: відчують розчарування, фрустрацію, переживають психотравмувальний вплив, прагнуть змінити місце роботи або сферу діяльності.

Отже, ЗОШСР потребують переосмислення парадигми навчально-реабілітаційного процесу, оновлення змісту, форм і методів становлення особистості вихованців, створення сприятливих умов для їхнього фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку. Однак розв'язати складні проблеми комплексної реабілітації в рамках ЗОШСР надзвичайно складно. Це потребує від працівників пошуку нетрадиційних підходів до навчально-виховного процесу, психологічного наповнення корекційної та реабілітаційної роботи.

*Додаток*

### **Рекомендації педагогічним працівникам і батькам щодо соціальної адаптації випускників ЗОШСР**

Типовою помилкою педагогічних працівників ЗОШСР і батьків щодо соціальної реабілітації є думка, що той позитивний «багаж», який дали вихованцю у цьому закладі, забезпечить його адаптацію в суспільстві власними силами. Це не так. Вхідження підлітка в соціальне середовище потребує надання йому допомоги й соціально-психологічного супроводу. Але під час соціально-психологічного супроводу необхідно враховувати певні особливості

входження вихованця у соціальне середовище. Для їх попередження дорослі мають зацентувати свою увагу на таких моментах:

**вибір закладу,** де буде навчатися випускник ЗОШСР. Тут потрібно врахувати той мікроклімат у класі, школі, з яким стикнеться підліток. Клас має бути для нього референтним середовищем. Якщо клас не сприймає підлітка, а той у свою чергу не хоче повертатися у цей клас, то перебування підлітка саме в цьому класі створює загрозу повторного залишення ним школи. Стикаючись із ситуацією неприйняття, підліток позбавляється соціальної опори для реалізації себе як особистості. Це буде мати для нього негативний психологічний наслідок і, за словами Артура Реана, стане «пусковим механізмом делінквентності». Простіше розв'язати цю проблему, коли підліток не повертається в школу, де він мав конфлікти з педагогами та учнями й залишив про себе негативне враження. Проте часто випускники ЗОШСР, особливо сільські, повертаються у ту саму школу, де навчалися раніше. І тут необхідні професіоналізм, психологічна компетентність і педагогічний такт педагогів. Не тільки підліток повинен йти назустріч школі, але й школа має бути рада вихованцю. Проте в якій би школі не навчався підліток — у старій чи пішов до нової, *принципи роботи* з ним мають бути однаковими —

підліткові в жодному разі не треба нагадувати про його минуле, навіть якщо він вчинив проступок;

не можна лякати вихованця поверненням у ЗОШСР;

варто уникати надмірного піклування про неповнолітнього, це може його дратувати. Ліпше надати йому більше самостійності та виявити більше довіри, але водночас тримати під ненастирливим контролем;

**зміна інтересів, потягів.** Під час знаходження у ЗОШСР вихованець дорослішає, тому його вік і вікову спрямованість треба враховувати під час організації життєдіяльності;

**діяльнісна завантаженість.** Підлітка треба завантажити діяльністю, яка була б цінна не тільки для оточення, а для нього самого. Головний принцип — активна діяльність підлітка, а не пасивне перебування у соціумі;

**вибір друзів.** Діяльнісна завантаженість підлітка пов'язана з вибором друзів. Якщо вихованець буде зайнятий корисною діяльністю і матиме інтереси відповідні цій діяльності, то, без сумніву, в цій сфері він знайде друзів і однодумців серед однолітків. Якщо ж підліток не буде включений у будь-яку діяльність, то для нього референтною стане група таких самих незадіяних, не включених в соціум неповнолітніх, а це особливо небезпечно, бо частіше за все вони мають антисоціальну спрямованість поведінки;

**запобігання поновленню зв'язків із колишніми кримінальними друзями.** З одного боку, їхні спроби відновити колишні взаємини з підлітком не будуть вдалим через різницю його та їхніх інтересів. Але з другого боку, асоціальні неповнолітні можуть здійснювати тиск на підлітка в тих чи тих формах. У такому разі потрібні рішучі дії батьків і педагогів, спрямовані на цих неповнолітніх. Головне в такій ситуації те, яку сторону обере сам підліток щодо дій педагогів і батьків, оскільки для нього педагоги і батьки вже є союзниками, а не ворогами;

**налагодження співпраці батьків і педагогічних працівників школи,** в якій навчатиметься випускник ЗОШСР. Між ними потрібно налагодити співпрацю та скоординованість дій щодо підлітка та його майбутнього;

**створення родинної атмосфери.** Батькам потрібно позбутися сімейних чинників, які сприяли скоєнню правопорушень їхньою дитиною, змінити погляди на виховання дитини в сім'ї;

**постійне спілкування з підлітком.** Не можна залишати підлітка на самоті із його проблемами. Варто увесь час спілкуватися з ним: у школі — бажано неформально, у сім'ї — як з рідним, потрібним членом сім'ї та необхідним радником.

Баранов В. В. Практика впровадження системи реадптації соціально дезадаптованих неповнолітніх в Фонтанській загальноосвітній школі соціальної реабілітації / В. В. Баранов, Л. А. Філоненко, В. М. Щербина-Прилука // Практичний психолог: школа : [щоміс. спеціаліз. журн. / ТОВ «Міжнар. центр фін.-екон. розвитку – Україна» ; голов. ред. Т. Гурковська. – К. : МЦФЕР-Україна, 2013. – № 7. – С. 20-28.